

УДК 94(477)"18/19"

В. В. Очеретяний

АРЕШТ ТА СЛІДСТВО НАД М.А. СЛАВИНСЬКИМ (СЕРПЕНЬ–ЛИСТОПАД 1945 РОКУ)

У статті досліджуються останні шість місяців життя видатного українського історика, етнолога, літератора, перекладача, публіциста, поета і дипломата М.А. Славинського (1868-1945), які він провів як арештант, спочатку в Празі, а потім в слідчій частині тюрми № 1 УНКВС Київської області, очікуючи суду за свою політичну та дипломатичну діяльність в еміграції. Дана стаття є спробою узагальнюючого підходу до вивчення найбільш трагічної сторінки життя відомого українського громадсько-політичного діяча.

Ключові слова: громадсько-політичне життя, репатріація, політемігрант, військовий трибунал, політичні репресії, реабілітація.

Пріоритетним напрямом досліджень в українській історичній науці є осмислення діяльності й наукової спадщини відомих громадсько-політичних діячів, учених, літераторів та особливо тих персоналій, праця яких проходила в середовищі еміграції 20-30-х років ХХ століття.

Усвідомлення ролі окремих осіб у вітчизняній історії дає змогу, з одного боку, конкретизувати історичний процес в особистісному аспекті, а з іншого – показати особистість у контексті історичних подій. Серед відомих діячів української еміграції значне місце належить Максиму Антоновичу Славинському.

Дослідження найменш вивченої сторінки біографії М. Славинського – часу його арешту радянськими органами державної безпеки, проведення слідства і його процесуальних особливостей. Визначено, що цей слідчий процес із самого початку був для нього безальтернативним – вина підслідного доведення фактично не потребувала. Ця розвідка слугує ще одним наочним прикладом безпорадності конкретної людини перед тоталітарною системою.

Предметом дослідження пропонованої статті є останні шість місяців життя М.А. Славинського, які він провів у Празі а потім у Лук'янівській в'язниці де він перебував під слідством, давав свідчення про свою діяльність як голова дипломатичної місії УНР в Празі. Завдяки доступу до архівних матеріалів Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) стало можливим відтворити найтрагічнішу сторінку його життя. На конкретному прикладі долі М.А. Славинського та багатьох інших політичних емігрантів демонструється порушення природних прав людини і масштабне беззаконня, що здатна чинити тоталітарна система як над окремою людиною, так і над усім суспільством.

Праці, присвячені досліджуваному періоду життя М.А. Славинського - відсутні. Публікації про М.А. Славинського носять здебільшого біографічний характер. Серед них слід виділити дослідження В. Верстюка, Т. Осташко [1], А. Болаболченка [2], Г. Стрельського [3], Р. Скорульської, Р. Харчук [4]. Праці М. Мартинюка [5], О. Мукомели [6], А. Животко [7] присвячені окремим періодам літературно-перекладацької діяльності М. Славинського. В роботах Т. Осташко, В. Соловйової [8, 9, 10], С. Віднянського [11] частково розкрито період дипломатичної діяльності М. А. Славинського у Празі через висвітлення проблем української дипломатії у країнах Центральної Європи 1917-1920 рр.

Для вивчення вказаної проблеми важливе значення має видання творчої спадщини М.А. Славинського, здійснене його нащадками [12]. У збірнику містяться його поезії, поетичні переклади, публіцистика і спогади.

Поразка українських національно-визвольних змагань стала причиною того, що значна кількість активних борців за національне і соціальне визволення українського народу була змушена залишити Батьківщину. Таким представником був і М.А. Славинський, що в міжвоєнний період перебував в столиці Чехословаччини – Празі.

Це місто стало основним осередком його науково-організаційної, педагогічної та літературно-публіцистичної діяльності після офіційного закриття дипломатичної місії УНР.

Після захоплення радянською армією ЧСР (1945 р.) українські науково-освітні та культурні установи були змушені припинити свою роботу. "Визвольна" місія радянської армії супроводжувалася "зачисткою" органів "СМЕРШу" у середовищі політемігрантів вихідців з України. Особливий інтерес у них викликали представники українського визвольного руху – політичні та громадські діячі, працівники дипмісій, колишні військові а також, письменники, журналісти та науковці, діяльність яких була проголошена "незаконною" після дипломатичного визнання ЧСР Радянського Союзу ще на початку 20-х рр. ХХ ст. Надзвичайні повноваження радянських каральних органів у Празі стали основою безпрецедентного переслідування за національною приналежністю. Одним із перших розпоряджень "визволителів" був наказ про репатріацію "радянських" громадян до СРСР. Під дію цього наказу підпадали і емігранти часів царської Росії, і довоєнні емігранти з українських земель.

27 травня 1945 р. у Празі співробітником відділу військової контррозвідки "СМЕРШ" 4-ї гвардійської танкової армії 1-го Українського фронту старшим лейтенантом П.Д. Загrevським для з'ясування особи було затримано М.А. Славинського [13, арк. 5]. У протоколі затримання вказувалося, що "Славинський... арештований за активну боротьбу проти Радянської влади в роки громадянської війни, а потім у період свого перебування на еміграції в Празі" [13, арк. 2]. Постанову про арешт підписали заступник начальника І

відділу ОКР "СМЕРШ" 4-ї гвардійської танкової армії капітан Мінаєв, та начальник слідчого відділу ОКР "СМЕРШ" 4-ї гвардійської танкової армії майор Луцик [13, арк. 2].

1 червня 1945 р. М.А. Славинського змусили підписати ще дві постанови "СМЕРШу" – про затримання як запобіжний захід та арешт з обшуком [13, арк. 3, 4]. 14 червня заарештованому було висунуто звинувачення: "Керуючись статтями 128 і 129 КПК РРФСР, притягти Славинського Максима Антоновича як звинуваченого, висунувши йому звинувачення за статтями 58-2 і 58-11 КПК РРФСР, про що оголосити звинуваченому під розписку в цій постанові" [13, арк. 17].

24 червня М.А. Славинський давав власноручні письмові свідчення про свою політичну діяльність та співпрацю з УНР а також про політичну діяльність в період еміграції [13, арк. 23].

Майже місяць репатріант перебував під арештом у Празі. Після обшуків у помешканні, де проживав М.А. Славинський та короткого попереднього слідства у Празі його було направлено 5 липня 1945 року до Києва у слідчу частину в'язниці №1 УНКВС Київської області [14, с. 28].

До Києва М.А. Славинського доправили ймовірно 8 серпня 1945 року: про що є записи в постанові про прийняття справи до судочинства [13, арк. 2]. Як зазначав у своїх мемуарах Василь Прохода: "Чому українців з ЧСР у приспіненому порядку на літаках перевезли півсотні до Київської в'язниці, а півсотні до Харківської — залишилось невідомим. У Союзському Союзі в'язнів літаками звичайно не транспортували. Можливо, що спочатку був намір влаштувати показовий судовий процес над розгромленим "українським націоналізмом" закордоном, як то було з процесом СВУ в 1930 році" [14, с. 324].

Про те як потрапив до Києва М.А. Славинський, В. Прохода писав наступне: "У камеру слабосильних, де я перебував, з празьких українців спочатку прибув проф. М. Славинський, потім В. Садовський та О. Безпалько. А через півроку майже всі стали хронічними дистрофіками. Щоб не доводити до третього ступня дистрофії ослаблих брали на пару тижнів до в'язничної лічниці, де трохи підгодовували, щоб зберегти "найцінніший дар природи – життя" [14, с. 324-325].

Численні допити у Лук'янівській в'язниці тривали з 9 серпня по 23 листопада 1945 р., на яких затриманого змушували свідчити про участь у громадсько-політичному житті еміграції, наполегливо витлумачували "антирадянську діяльність" в його вчинках, публікаціях та висловлюваннях.

Згадуючи про це В.Прохода писав: "Якогось доповнюючого слідства над українцями з ЧСР у Київській в'язниці не робили і жодних прокурорських актів обвинувачення не доручали. Лише викликали для допитів професорів М. Славинського й І. Феценка-Чопівського" [14, с. 327].

Допити проходили в одному з казематів Лук'янівського корпусу, який мав три відділи. В першому залишався конвої, в другому перебував слідчий, а двері до третього відділу були зачинені. Слідчі дії та допити М.А. Славинського проводив капітана НКВС І.А. Аристов [14, с. 328-329]. Не вивідавши у в'язня цікавих матеріалів слідчий втратив особливий інтерес до нього. З загальної камери М.А. Славинського було переведено до малої камери у крилі, де перебували смертники. Умови утримання в якій були набагато кращі ніж у попередній. Зі спогадів В. Проходи дізнаємось: "... нам дали на долівку солом'яні матраци і принесли ліпшу баланду, якої ми могли дістати добавку" [14, с. 329].

Про погане харчування у в'язниці свідчать спогади В. Проходи. М.А. Славинський домовившись з охоронцем "... дав йому пару білизни, щоб він виміняв її в місті на білий хліб та сало. Дозорець чесно виконав прохання і приніс наступного дня, коли прийшов на службу, буханку хліба та кілограм сала" [14, с. 329].

У вересні 1945 року через нестачу харчів, постійні допити, стан здоров'я М.А. Славинського погіршився, його було переведено до загальної камери "слабосильних". Йому було дозволено взяти солом'яний матрац, на якому він лежав та майже не підводився [14, с. 335].

На початку листопада 1945 року з настанням холодів остаточно погіршується стан здоров'я М.А. Славинського, у зв'язку з цим його було відправлено до тюремної лікарні.

9 листопада 1945 р. було затверджено висновок досудового слідства, за яким М.А. Славинського звинуватили в "активній боротьбі за відторгнення України від Радянського Союзу та створення української буржуазної держави", антирадянській агітації за кордоном і співробітництві з "петлюрівськими" друкованими органами [13, арк. 128-132]. Військовий трибунал НКВС у м. Київ 23 листопада того ж року ухвалив постанову, в якій наказувалося "1) справу взяти до судочинства; 2) судити Славинського М.А. за ст. 54-2, 54-11; 3) справу призначити на слухання в закритому судовому засіданні без участі звинувачення і захисту й без виклику свідків. Славинському оголосити запобіжний захід – утримання під вартою" [13, арк. 136-136 зв.].

Очікуючи засідання трибуналу НКВС, М.А. Славинський помер у в'язниці 23 листопада 1945 року о 23 годині 30 хвилин [13, арк. 138]. 4 грудня військовий трибунал розглянув справу щодо звинувачення М.А. Славинського і постановив: "справу у кримінальному порядку припинити – у зв'язку зі смертю і передати на збереження до архіву" [13, арк. 140-140 зв., 141].

Так, майже на півстоліття, було забуто ім'я українського патріота. Лише 11 серпня 1993 р. Генеральною прокуратурою України було затверджено: "Висновок щодо Славинського Максима Антоновича" (за матеріалами кримінальної справи № 39173) від 17 квітня 1991 року, в якому засвідчено: "На Славинського Максима Антоновича поширюється дія статті 1 Закону Української РСР "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні", позаяк у матеріалах кримінальної справи відсутня сукупність доказів, які доводять обґрунтованість притягнення його до відповідальності" [1312, арк. 146 зв.].

Отже, затримання, слідство і суд над політиком, громадським діячем і патріотом Батьківщини М.А. Славинським стали прикладом беззаконня і правового нігілізму, які чинили радянські органи державної

безпеки та правосуддя над своїми ідеологічними супротивниками. Підсумовуючи результати дослідження останнього етапу перебування у Києві М.А. Славинського, зауважимо, що період з травня по листопад 1945 року характеризувався всією трагічністю долі досліджуваної особи, яка пройшла всі поневіряння більшовицької репресивної каральної системи та була доведена до смерті нелюдськими умовами ув'язнення не дочекавшись незаслуженого та ганебного суду над собою.

Реабілітація визначних діячів української історії, факти з життя яких не повинні поринути в небуття та повернення пам'яті про них, аналіз їх роботи – громадянське завдання науковців, розв'язання якого сприятиме формуванню і зміцненню національної самосвідомості.

Джерела та література

1. Верстюк В. Ф. Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник / В. Верстюк, Т. Осташко. – К.: Національна Академія Наук України, Український міжнародний комітет з питань науки і культури, Ініціативний комітет "Універсал", 1998. – 256 с.
2. Болабольшенко А. А. Три долі: Модест Левицький, Петро Стебницький, Максим Славинський. Біографічні нариси / Анатолій Болабольшенко. – К.: Літопис, 1999. – 85 с.
3. Стрельський Г.В. М. Грушевський, його сподвижники й опоненти / Г. Стрельський, А. Трубайчук. – К.: Четверта хвиля, 1996. – 192 с.
4. Скорульська Р. Харчук Р. Остання зірка "Плеяди" / Р. Скорульська, Р. Харчук // Слово і час. – 1998. – №3. – С. 81–85.
5. Мартинюк М. Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи 1914 – 1939 років / М. Мартинюк. – Львів : ЛНБ ім. Стефаника НАН України, 1998. – 294 с.
6. Мукомела О. Українська журналістика в іменах / О. Мукомела // Випуск 1. – Львів, 1994 – 1995. – 304 с.
7. Животко А. Історія української преси / Аркадій Животко. – К.: Наша культура і наука, 1999. – 368 с.
8. Осташко Т., Соловйова В. Українська дипломатія представництва УНР у країнах Західної Європи (1918-1921 рр.) / Т. Осташко, В. Соловйова // Проблеми вивчення історії української революції 1917-1921 рр. – К.: Інститут історії НАН України, 2002. – С. 187–231.
9. Осташко Т., Соловйова В. Матеріали нарад голів дипломатичних місій УНР за кордоном як джерело дослідження доби Директорії / Т. Осташко, В. Соловйова // Архіви України. – К., 2003. – № 4/6. – С. 88–98.
10. Соловйова В. В. Українська дипломатія у країнах Центральної Європи 1917-1920 рр. / Вікторія Соловйова. – Донецьк: ТОВ Юго-Восток Лтд, 2004. – 172 с.
11. Віднянський С.В. Політика чехословацького уряду, щодо української еміграції в міжвоєнний період // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К., 1993. – Вип. 3.
12. Славинський М. А. Заховаю в серці України: Поезія, публіцистика, спогади / Максим Славинський. – К.: Юніверс, 2002. – 416 с.
13. Слідча справа по звинуваченню Славинського М.А. // Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Спр. 71178. Фп. – 146 арк.
14. Прохода В. Записки непокірливого. На чужині. Кн. 2 / Василь Прохода. – Новий Ульм : Українські Вісті, 1972. – 367 с.

Очеретяный В. В. Арест и следствие над М.А. Славинским (август-ноябрь 1945 года).

В предлагаемой статье исследуются последние шесть месяцев жизни выдающегося украинского историка, этнолога, литератора, переводчика, публициста, поэта и дипломата М.А. Славинского (1868-1945) которые он провел как арестант, сначала в Праге, а затем в следственной части тюрьмы № 1 УНКВД Киевской области, ожидая суда за свою политическую и дипломатическую деятельность в эмиграции. Данная статья является попыткой обобщающего подхода к изучению наиболее трагической страницы жизни известного украинского общественно-политического деятеля. Это исследование служит еще одним наглядным примером беспомощности конкретного человека перед тоталитарной системой.

Ключевые слова: общественно-политическая жизнь, репатриация, политэмигрант, военный трибунал, реабилитация, политические репрессии.

Ocheretyany V. V. The arrest and investigation of M.A. Slavynsky (August-November 1945).

The present article examines the last six months of life of the prominent Ukrainian historian, ethnologist, writer, translator, essayist, poet and diplomat M. A. Slavynskiy (1868-1945). He spent this time as a prisoner first in Prague and then in the investigation department of NKVD prison No. 1 Kyiv region awaiting trial for his political and diplomatic activities in exile. This article is an attempt of a generalizing approach to the study of the most tragic pages in the life of the famous Ukrainian public and political figure. This exploration serves as another good example of the helplessness of an individual in front of a totalitarian system.

Keywords: social and political life, repatriation, political emigrant, military tribunal, political repression, rehabilitation.